

ԼԱԶԻՍՏԱՆ, ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՔՈՒՐԴԻՍՏԱՆ

ՓՈԳՐ ԱՍԻԱՅԻ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ

Փոքր Ասիայի բնակիչները շատ զանազան ծագումից են: Այս թերակղզին՝ մայրցամաքի առաջաւոր մասի արեւմտեան ծայրը, արեւելքի հարսուից և հիւսիս-արեւելքից եկած վաճառական և թափառական այլ և պատերազմասէր ցեղերի համար ընդհարման և միացման բնական կեդրոնաւայր էր: Սեմական ցեղեր ապրում էին Անատոլիայի հարաւային մասերում և նրանց արիւնք, նրանց բարբառները, նրանց անունները տիրապետած են երեւում շատ փողովուրդների մէջ երկրի ներսերում: Հարաւ-արեւմուտքում նրանք խառնուած են երեւում սև գոյնի մարդկանց՝ թերեւս ֆուշեանների հետ: Արեւելեան նահանգներում ցեղաբանական գլխաւոր տարրերը ազգակից էին պարսիկներին և խօսում էին ղենդին մերձաւոր լեզուներ: Կային և հիւսիսից եկաւորներ, Թուրանական անունով կոչուած: Արեւմուտքում կատարուեցան գաղթականութիւններ, Հայաստանի բարձրաւանդակներից իջնող գաղթականութեանց հակադարձ ուղղութեամբ: Թրակացիները առեւտրական և քաղաքակրթական յարաբերութեանց մէջ էին դէպի Պրոպատիդը (առաջածովը) խոնարուած Ասիայի և Եւրոպայի ափերի հետ: Այս երկու աշխարհամասի միջև յոյները միշտ շարժման մէջ էին Եգէեան ծովով: Մինչև իսկ Եւրոպայի հեռաւոր երկիրներից գաղթականներ՝ գալլիացիք եկան և հաստատուեցան Ասիայում ու դարեր շարունակ անխառն մնացին շրջապատող փողովուրդներից: Բայց ոչ մի շրջանում թերակղզին չզատականեց մի համասեր ազգի, որ միեւնոյն լեզուն, միեւնոյն

քաղաքակրթութիւնը ունենար: Հեգեմոնիան երբէք չանցաւ այս ցեղեցից որ և է մէկի ձեռքը: Յոնիացիք, Լեւեգներ, Փուլգացիք, Պափլագոնացիք, Լիւկիացիք, Վիլիկեցիք, այս բոլոր տարբեր տարբեր ժողովուրդները աշխատում էին պահպանել իրենց ինքնավարութիւնը: Շատ քաղաքներ յաջողեցան իրենց անկախութիւնը պահել և միանգամայն ձեռք բերել հզօրութիւն և վստօք բաց երբէք միմեանց հետ համախմբութեամբ — Ֆեգերացիայով միութիւն չկազմեցին: Այդ միութիւնը կատարուեց, և այն առերեւոյթս, միմիայն օտարականների տիրապետութեամբ, որ ազատ քաղաքացիներին դարձրին հպատակ և ստրուկ ¹⁾:

Փոքր Ասիայի ահագին բոլում հին ազգերի մեծամասնութիւնը կորցրեց իւր անունը, մինչև անգամ իւր ծագման աւանդութիւնը: Ուր են Խալիքները, որ մի ժամանակ իրենց հարեաններին ուսուցին մետաղներ հալելու և երկաթ կռելու արհեստը: Ուր են Գալատները (Գաղատացիք), Արեւմուտքի գալիկացիների եղբայրները, որ իրենց անունը տուին Ասիայի մեծ նահանգներից մէկին: Այս ազգերը և բոլոր նրանք, որոնց մասին խօսում են նախնիք իբրև Թերակղզու ներսում բնակուածների վրայ չկան այլ ևս ինքնուրոյնաբար, այլ հետզհետէ ձուլուել են շրջակայ ժողովուրդների հետ: Արեւմուտքում յոյները, արեւելքում Հայերը և քրդերը միակն են, որ կարող են իրենց ծագումը հասցնել մինչև պատմական առաջին դարերը: Այն էլ իրենց յոյն անուանողներից ուրջափը պատկանում են երկրի նախկին ցեղերին, որ լեզուով և օրթոգրքս դաւանութեամբ միայն կապուած են ծովափի տիրող ազգութեան հետ:

Երկրի ներսում՝ մի կողմից լեռնային Հայաստանի և միւս կողմից Արխիպիլակի ծովով ողողուած, ատամնաձև կտրատուած ծովափի միջև՝ բնակիչների մեծագոյն մասը թուրքական ցեղիցն է: Այս աղային ցանուցիք լճերով՝ բարձրաւանդակների վրայ Արալի և Բալիաշի տափաստանների գաղթականները գտան մի

1) Renan, Histoire des langues sémitiques;—Vivien de Saint-Martin, Asie Mineure.

նոր հայրենիք, որ շատ քիչ էր զանազանուամ հնից և ուր կարող էին նրանք միևնոյն կենցաղավարութեամբ ապրել: Նախկին բնակիչների տեղը բռնող այս օտարականներից շատերը գեռ մինչև օրս էլ առաջին եկաւորութեան ժամանակուայ սովորոյթները չեն փոխել, մնալով կենդանի օրինակ մի այնպիսի կենցաղավարութեան, որ այլ ևս գոյութիւն չունի քաղաքակիրթ կոչուած աշխարհի երկիրներում: Այսպէս օրինակ Եւրօւկները, այս երկիրն եկող առաջին թուրք ցեղերից սերուած, Աելլուկեանների նման պատկանում են «Ալ Ելսար» վաչկատներին (օրդու) և մինչև այսօր էլ թափառականներ են, տարին երկու անգամ տեղափոխուելով իրենց հօտերի հետ միասին ձմերոցներից ամառանոցները և հակադարձաբար: Մի քանիսը քաղաքակիրթ թուրքերի նման կանոնաւոր տներ ունին¹⁾, բայց մեծամասնութիւնը միայն այժի մազից սև վրաններով են բաւականանում, կամ ծառի ձիւղերից շինուած հիւղերով, ուր կարելի է մտնել ծռուելով գլխիկոր, և որը գրեթէ միշտ լցուած է լինում ծխով: Եւրօւկները մահմեմատական են միայն անունով: Եւրօւկ կիներ չէ քօղարկում ինչպէս քաղաքացի թրքուհին, բայց բնաւ գլուխը չէ բարձրացնում օտարական անցնելիս: Սակայն եթէ անցորդը ջուր կամ կաթ խնդրէ, իսկոյն վաղում է նա լցնելու խնդրուած գաւաթը: Հիւղերը սովորաբար դարսուած են լինում շրջաբոլոր, դռները դէպի ընդհանուր հրապարակը դարձրած, ուր կատարւում են խոշոր աշխատութիւնները և ցեղի շահերի մասին խորհրդակցութիւնները: Հիւղերի շուրջը գեգերում են կծոտող շները, վրանների իւրաքանչիւր խումբը — բանակը մի փակուած աշխարհ է, որ օտարականին չէ հրաւիրում, բայց եկածին ընդունում է: Հարիւրներով են հաշւում փոքր Ասիայում ցրուած Եւրօւկների ցեղերին. միակ Բրուսայի նահանգը նրանցից ունի երեսունից աւելի, որ բաժանբաժանուած են խմբերի, առանց որ և է աշխարհագրական յարակցութեան: «Թուրքման» սեռական անունը գործ է ածւում սովորաբար

1) G. Perrot, Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure.

այս թափառաշրջիկ դասակարգերը ցոյց տալու համար: Այդ մի անորոշ անուանակոչութիւն է, որ տրւում է անխորաբար ամեն ցեղի թափառաշրջիկ հովիւներին, և որը չէ ցոյց տալիս ամենեւին կեդրոնական Ասիայի թուրքմէնների հետ ցեղակցութիւն: Թէև կան շատ գրողներ, որոնք տարբերութիւն են դնում եւրոպականների և թուրքմանների միջև: Առաջինները պէտք է լինին վրանաբնակ, ոչ մի հաստատուն նստավայր չունեցող, երկրորդները՝ կիսով չափ արգէն հաստատարնակ դարձած: Գլխաւորապէս կեդրոնական բարձրաւանդակի վրայ և արեւելեան գաւառների լեռներում¹⁾: Այս էլ կայ, որ մի տեսակ կենցաղավարութիւնից միւսին անցնելը շատ աւելի սովորական է, քան թէ կարծւում է: Անատոլիայում, ինչպէս նաև Պարսկաստանում երկրագործ ժողովրդի աճումը կամ նուազումը կախուած է ընդհանուր ապահովութիւնից: Մանաւանդ թուրքմանները գիւրութեամբ հովութիւնից երկրագործ են դառնում: բաւական է մի քանի տարի խաղաղութիւն և վրանների բանակները փոխարկւում են գիւղերի: Շատ անգամ Յիգան կամ Չինգանները, որ ձիաւաճառ, պայտառ, կլայեկող կամ մաղագործ են և թափառում են մեծ բազմութեամբ Փոքր Ասիայում՝ վրան գնելով սովորաբար քաղաքների մերձակայքում, շփոթւում են եւրոպականների հետ՝ թուրքման անորոշ կոչւումով: Վիկիայում գնու ցեղեր պարապում են անասնապահութեամբ և հաստատուն գիւղեր ունին²⁾: Միւսնոյն գաւառում գիւղերը և վրանաբնակները պատկանում են ամենատարբեր ժողովուրդների: Այստեղ ապրում են յոյների, քիչ հեռուն չերքէզների, մի ուրիշ տեղ թուրքեր և եւրոպականներ: Քաղաքներում իւրաքանչիւր ցեղ իւր թաղն ունի: Ոչ մի ընդհանուր քարտէզ չէ կարող գաղափար տալ այս բոլոր իրար խառնուած, սակայն որոշ ժողովուրդների մասին: Մինչև

2) Hamilton, Researches in Asia Minor;—De Moustier, Tour du Monde, 1-er semestre 1864;—G. Palgrave, Essays on Eastern Questions.

1) Felloues, Travels and Researches in Asia Minor.

անգամ այն տեղերում, ուր բնակիչները միևնույն ցեղին են պատկանում, էլի յաճախ բաժանուած են զարմերի, որ առանձին առանձին են ապրում և երբեմն էլ թշնամացած են լինում միմեանց: Կան, օրինակ, ափշար կամ թուրքման տոհմեր, որ թափառում են թուրք գիւղերի շրջակայքում և նստակեացներից զանազանւում են միայն իրենց կենցաղաւարական ձևով և առանգական անկախութեամբ, սակայն մի բոլորովին զատ աշխարհ են կազմում իրենց համար և ջանում են զգեստով և զէնքերով ջոկնուիլ նստակեացներից: Այս բանում ամենալաւ յաջողուածները Միսոգիս լեռների Զէյթէքներն են: Այս թուրքերը, որ սերուած են երկիրն եկող առաջին յաղթող ջոկերից, պահպանել են իրենց նախահայրերի փառքի կատարեալ գիտակցութիւն: Բացի ծերունիներից, որոնք թուրք գիւղացու հասարակ շորն են հագնում, մնացածները ջանք են գործ դնում իրենց զգեստների փայլով աչք շլացնել: Գրեթէ բոլորն էլ բարձրահասակ են և ուժեղ, բացի այս, ամբոխին զարմացնում են իրենց ասեղնագործ զգեստների ճոխութեամբ, գօտու լիքութեամբ, զանազան կտորներով փաթաթուած գլխարկների բարձրութեամբ և զէնքերի հարստութեամբ ու մեծ չափերով: Անիրաւացի է որ նրանք ժողովրդեան երևակայութեան մէջ համարուած են օրիկայ աւաղակներ: Մարգիկների որդիք են նրանք, պահպանած ունենալով արժանապատուութեան և ասպնջականութեան աւանդութիւններ, միանգամայն լի հպարտութեամբ, ինչպէս իրենց անունն էլ ցոյց է տալիս՝ «իրենց անձին տէրն իրենք են» և ամբողջ աշխարհը իրենցն են կարծում: Ի զուր թուրքական կառավարութիւնը կամեցաւ արգիլել նրանց կրել իրենց տարազը, որպէս զի մնացած ժողովրդի հետ հաւասարեցնէ նրանց: Լաւ համարեցին նրանք խուսափել — աւագակ դառնալ: Ուրիշ հնարքի դիմեցին նրանց կարգի բերելու համար, գրեթէ բոլոր երիտասարդներին վեր առան զինուոր և հաղարաւորներ նրանցից մեռան Բուլգարիայի պատերազմների դաշտերում:

«Թուրք» են կոչւում սուլթական լեզւում փոքր Ասիայի բոլոր հաստատարնակ մուսուլմանները, ինչ ծագումնից կուղէ լինին:

Բազմաթիւ արեանայիններ զինուորական ծառայութեամբ հակառակ իրենց կամքին դառնալով Թերակղզու բնակիչ համարուել են թուրք, չնայելով որ իրենց պելազգ նախնիների կողմից յոյների հետ են եղբայր—ազգակից: Մահմետական բոսնիացիներ և բուլղարներ, որոնց վերջին պատերազմները կամայ թէ ակամայ արսորեցին և հարիւր հազարներով Վուսուրի միւս ափը ձգեցին, նոյնպէս թուրք են կոչուում, թէև պատկանելիս լինին նոյն ցեղին, ինչ ցեղի որ պատկանում են նրանց հալածող ռուսները, սերբերը, խոււստները: Խրիմից եկած նոյալ թաթարներ աւելի իրաւամբ ստանում են այս թուրք կոչումը, որին իրաւունք ունին նրանք թէ իրենց ծագումով և թէ լեզուով: Բայց թուրք են նաև աստիճանաւորները, վրացիների և չէրքէզների որդիքը, որոնք սերուած են այն բոլոր ազգերից, որոնց գերիներով լցւում էին հարեմները—կանանոցները: Վերջապէս՝ օսմանցիների թւումն են համարում ամեն ծագումից արաբների և սև ափրիկեցիների սերունդները, որ ներածուել են երբեմն գերապաճառութեամբ: Փոքր Ասիայի շատ քաղաքներում բնակիչների մեծամասնութիւնը, ականբեւ է որ՝ խառնուած են խափշիկների հետ: Ջերէլ-Միսիսում, Ագանայի մօտ ¹⁾), կան ամբողջ գիւղեր խափշիկներով բնակուած: Իսկ քրդերը, որչափ և մահմետական լինին, չափազանց են որոշում օսմանցիներից թէ իրենց բարքով և թէ արտաքինով, ուստի և երբէք նրանց թուրք անունը չէ տրուում: Զագրոսի և Տիգրիս ու Եփրատի վերին աւազանների քրդերի նման այստեղի քրդերն էլ, ականյայտնի է որ, մեծ մասամբ իրանական ծագումից են: Կրղըլ բաշերը շատ բազմաթիւ են Փոքր Ասիայի քրդերի մէջ: Բուն թուրքը, այն է՝ թուրքման ծագումով ազգութեան այն մասը, որ վարժուել է նստակեաց կենցաղաւարութեան և հետևում է խլամի պատուէրներին, իւր աւելի լաւ կողմերովն է տեսնում Անատոլիայում, քան թէ եւրոպական Թուրքիայում: Թուրքերն

1) Favre et Mandrot, Bulletin de la Société de Géographie de Paris, 1-er semestre, 1878.

ունին ընդհանրապէս թուի գոյն, սե աչքեր, մութ մազեր, այտերը փոքր ինչ ցցուած, ֆիզիքական մեծ ուժ, բայց սակաւ ճարպիկութիւն, ծանր և դանդաղ քալուածք, աւելի էլ ծանրացած չափազանց լայն զգեստներով: Նրանք բնաւ չունին իրանց վայելութիւնն ու արագաշարժութիւնը: Հազիւ են պատահում նրանց մէջ անդամալուծների, սակաւապէտ լինելով շատ մաքուր արիւն ունին: Մեծամասնութեան գլուխը տափակացած է գէպի ետեւը, որ բացատրւում է օրօրոյի մէջ նրան տրուած դիրքով 2): Վոսիորի տախկան եզերքում՝ մասնաւորապէս Օլիմպոսի շուրջը, ուր ցեղը աւելի անխառն է մնացել՝ օսմանցիները աչքի են ընկնում իրենց բնական բարեմասնութիւններով: Այդ տեղում իրենք իրենց աւելի տանն են զգում քան թէ թրակիայում, ուր խառն են ապրում այնչափ օտար ժողովուրդների՝ յոյների, բուլգարների, ալբանացիների հետ: Իշխանութիւն բանեցնելուց չվազած թուրքը, կամ հարստահարուելուց չանարգացածը այն մարդկանցիցն է անշուշտ, որ իւր բարեմասնութիւնների ամբողջութեամբ ամենագուրեկանն է: Նա երբէք չէ խաբում, ազնիւ է, ուղղամիտ, ճշմարտախօս, և այս իսկ պատճառով ծաղրուած և արհամարհուած է իւր հարեան յոյներից, ասորիներից, պարսիկներից, հայերից: Չափազանց համերաշխ է իւրայինների հետ, ունեցածը սիրով բաժանում է, բայց երբէք չէ խնդրում: Ինչ կուզեն ասեն, սակայն բաւական չարաչար գործածութիւնը աւելի շատ է Եւրոպայում, քան թէ Արեւելքի երկիրներում, բացի այն քաղաքներից, ուր խոնուած են լեւանտացիների ամբօխը: Կայ կամ եղել է արդեօք ճանապարհորդ, որքան և գոռոզ ու կասկածոտ կուզէ լինէր, որ սրտի խորքից յուզուած չլինի թուրք գիւղացու անշահատէր և սրտաբուխ ընդունելութիւնից: Հէնց որ օտարականը երևում է՝ տան մեծը, որի պարտքն է նրան ընդունելը, շտապով մօտենում է նրան օգնելու ձիուց ցած իջնել, ողջունում է մի գուրեկան ժպիտով և վայելուչ շարժուածքով, փռում է պատուաւոր տեղում իւր ամենաթանկագին գորգը, հրաւիրում է նրան

2) Richard Battus, ձեռագիր:

այնտեղ հանգիստ առնելու և չափազանց ուրախ որ կարող է օգտակար լինել՝ իսկոյն սկսում է կերակուր պատրաստել: Ակնածող, բայց առանց ստորութեան, ինչպէս վայել է մի մարդու որ գիտէ իւր արժանապատուութիւնը, երբէք չէ անում անպատշաճ հարցումներ, անսահման ներողամիտ կրօնականում՝ միշտ զգոյշ է կրօնական վէճ բանալուց, ինչպէս այդ չափազանց տրամագիր են անել պարսիկները: Ինքն իւր հաւատից գոհ է, ուստի և անվայել է թւում նրան հիւրին հարցափորձել խղճմտանքի գաղտնիքների մասին:

Ընտանիքում թուրքի բարեմիտ և արդարաւորով բնութիւնը նոյնն է մնում ինչպէս և դրսումը: Չնայած Ղուրանի թոյլտուութեանը և վաշաների օրինակին, Ասիայի օսմանցիների մօտ միակրնութիւնը կանոնն է և ամբողջ քաղաքներ են յիշում, ինչպէս օրինակ Ֆոսէ քաղաքը, ուր բազմակնութեան մի գէպք անգամ չկայ: Գիւղերում, ճշմարիտ է, թուրքերն առնում են երկրորդ կին՝ «մի աղախին աւելի ունենալու համար»¹⁾, ինչպէս և մի քանի արուեստաշատ քաղաքներում ամուսնութեամբ աւելացնում են նրանք իրենց գործաւորուհիների թիւը: Բայց մի կին ունենայ թուրքը թէ երկուս, անհամեմատ աւելի հաւատարիմ է նա ամուսնական կապերին քան թէ եւրոպացիք: Ինչ կուզէ սովորաբար թող ասեն, սակայն մուսուլման օսմանցու ընտանիքը քրիստոնեայ եւրոպացիների ընտանիքից պակաս միաբան չէ: Կինը բացարձակ տիրուհի է տան ներսում, նրան հետ վարւում են միշտ քաղցրութեամբ: Մանուկները որչափ և փոքր լինին՝ համարւում են իբրև հաւասար իրաւունք ունեցող և առանց շաղակրատութեան, բնական ծանրաբարոյութեամբ, որ բարձր է երևում նրանց հասակից, մասնակցում են մեծերի խօսակցութեանը: Բայց հասաւ խաղի ժամը՝ վազվզում են նրանք, գօտեմարտում, դատկոտում, ոտոտոտում, ոչ պակաս աշխուժով քան եւրոպացի մանուկները: Թուրքի բնական բարութիւնը տարածւում է մինչև անգամ ընտանիքի կենդանիների վրայ և շատ գաւառներում մին-

1) G. Perrot, ձեռագիր:

չև օրս էլ էշերը շարաթական երկու օր պարապ մնալու իրաւունքն են վայելում: Հաւանոցն էլ մի երջանիկ ընտանիքի պատկերն է ներկայացնում: Այնտեղ նախագահում է «բարեպաշտ» արագիլը, որ թառում է սօսու ճիւղին կամ կտրանը: Այն գիւղերում, ուր երկու տիրող ազգիցն էլ կան՝ թէ թուրք և թէ յոյն, հարկ չկայ տուն ներս մտնելու՝ բնակիչների ազգութիւնն իմանալու համար, արագիլն անպատճառ ընտրում է միշտ թուրքի տանիքը ¹⁾:

Թէև յաղթող ցեղի սերունդ, որի միջիցն են դուրս գալիս կառավարութեան պաշտօնեաների մեծ մասը, այսուամենայնիւ թուրքը տէրութեան միւս ազգութիւններից պակաս հարստահարուած չէ: Դեսպանատներում ոչ ոք չէ միջամտում նրանց օգտին: Հարկը սովորաբար կապալով է տրուում հայերին, որոնք իրապէս դարձել են երկրի վատթարագոյն հարստահարիչները: Հարկը ծանրանում է իւր բոլոր բեռովը խեղճ օսմանիւնների վրայ, որոնք ընկճուած են նաև ուրիշ ծառայութիւններով: Երբ անցնում են պաշտօնեաները կամ զինուորները գիւղացիք պարտական են ձրիաբար հոգալ այդ այցելուների բոլոր կարիքները և յաճախ այդ բռնի ասպնջականութիւնը նրանց նոյնչափ ավաւատացնում է, որչափ մի կանոնաւոր աւարառութիւն: Երբ որ ժողովրդական շշուկը ազդարարում է պաշտօնեաների (աստիճանաւորների, կամ զինուորների վերահաս գալուստը, գիւղերի բնակիչները լքանում են իրենց բնակարանները և փախչում են՝ անտառներում և լեռների կիրճերում՝ ապաստան գտնելու ²⁾): Զինուորագրութիւնը ծանրանում է միմիայն թուրքերի վրայ, կարծես թէ Սուլթանը կամենալիս լինի իւր ցեղակիցները նուազեցնել յօգուտ միւս ազգութեանց: Այնպիսի մի ժողովրդի մէջ, ուր ընտանեկան զգացմունքները այնչափ զարգացած են, այս արեան հարկը աւելով ատուած է: Իրենց յաղթութեանց ժա-

1) Spratt and farbs, Travels in Lycia.

2) Georges Perrot, արդէն յիշուած:

մանակ թուրքերը տեղափոխուում էին խմբով և ընտանիքով: Մեր կին, մանուկ, քոյր հեռուում էին մարդիկներին, անբաժան պատերազմի դաշտից, յաղթող կամ յաղթուած բոլոր ընտանիքը նոյն վիճակին էր ենթարկւում: Այժմս զինուորագրութիւնը խլում է ընտանիքից երիտասարդներին, ոչ թէ մի քանի ամսուայ կամ երեք և կամ հինգ տարուայ համար, ինչպէս այդ կատարւում է արեւմտեան Եւրոպայում, այլ երկար տարիների համար և յաճախ ցմահ: Թուրք նոր զինուորը, մինչև անգամ Զէյթէկը չէ տօնում իւր զինուորագրութիւնը երգերով և հացկերոյթներով: Գրեթէ բոլոր զինուորագրուածները երկու կամ երեք տարուայ պատկուածներ են լինում երբ զօրաժողով յիսնապետը վրայ է հասնում նրանց անձին տիրանալու: Աղգական, կին, զուակներ են թողնելու նրանք տանը և ընտանեկան բոլոր կապերը միանգամից խզելու: Եւ այս պատճառով որչափ և մեծ լինի նրանց հոգու զօրութիւնը, հեռանում են նրանք տանից լուռ ու մունջ, կարծես ճակատագրից հարուածուած: Անատոլիայի արեւմտեան մասում, ուր հասել են Զմիւռնիայի գծի երկաթուղիները՝ տեղափոխում են նրանց հարիւրներով, ամեն իջեւանում նրանց խումբը կանգ է առնում նոր զինուորագրուածներ ընդունելու համար: Մայրերի, կանանց, քոյրերի ամբոխը խռնւում է դռների առաջ մի վերջին համբոյր ստանալու, մի վերջին անգամ ձեռք սեւեռելու համար: Հեկեկանքն ու լացի ձայնն ընկնում է երբ շարժւում է մեքենան և թշուառ կանայք ի գուր են վազվզում կառքերի ետեւից ծաղիկներ և ձիթենու ճիւղեր ձգելով դէպի իրենց սիրելի դէմքերը, որ շուտով կորչելու են հեռաւորութեան մէջ:

Աւժասպառ, վտանգուած մինչև իսկ իրենց ազգային գոյութեան մէջ անընդհատ և կանոնաւորուած գաղտնի դաւադրութիւններով, օժտուած բաղդին անարտունջ հպատակելու յատկութեամբ, որ իրենց այդ վիճակում աւելի մի պակասութիւն է քան թէ առաւելութիւն՝ թուրքերը գտնուում են ծայրայեղ վտանգի մէջ, չկարողանալով մրցել կեանքի և մահուան կռուում աւելի հզօր նախաձեռնութեամբ օժտուած մի ցեղի հետ: Նրանք

չեն կարողանում դիմադրել յոյներին, որոնք խաղաղ գործառ-
 նութեան կերպարանքի տակ վրէժ են լուծում, այն բնաջինջ
 կոտորածների վրէժը, որի հետքերը մնացել են Սիգոնիայում և
 Քիոյում: Թուրքերը չեն կուռում հաւասար զէնքով, նրանց մեծա-
 մասնութիւնը բացի իւր լեզուից ուրիշը չգիտէ, մինչդեռ յոյնը
 խօսում է շատ լեզուներ: Նրանք տգէտ են և պարզամիտ, հա-
 կառակորդը ճարպիկ և խորամանկ: Թուրքը ծոյլ է բայց չէ սի-
 րում աճապարել. «շտապիլը սատանայիցն է, համբերութիւնը
 Աստուծուց», կրկնում է նա համոզմամբ: Նա չէ կարող անցնել
 իւր «էֆէյ» որ անորոշ մի երազ է, որի մէջ ապրում է նա բու-
 սական կեանքով, առանց կամենալու, առանց մտածելու, առանց
 յոգնելու, մինչդեռ իւր ասիոյեանը միշտ միւսնոյն հաստատուն
 կամքի տէրն է, գիտէ օգուտ քաղել մինչև անգամ հանգըս-
 տեան ժամերից: Թուրքի բարեմասնութիւններն անգամ իրեն
 ընդդէմ են դառնում: Նա ազնիւ է, հաւատարիմ տուած խօս-
 քին, մինչև մահը կաշխատի իւր պարտքը վճարելու, իսկ վա-
 ճառականը օգտուում է այդ յատկութիւններից, երկարատե փո-
 խառութեամբ նրան ընդ միշտ գերի դարձնելով իրեն: Փոքր Ա-
 սիայում վաճառականական մի սկզբունք է այս. եթէ կամենում
 ես հարստանալ՝ քրիստոնեային փոխ տուր նրա կարողութեան
 մի տառներորդի չափ միայն, մնաւումանին — նրա կարողութեան
 տասնապատիկը»: Այսպիսով թուրքը փոխառութեամբ պարտքի
 մէջ խորուած, չունի այլ ևս մի բան որ իրենը լինէր: Իւր աշ-
 խատանքի բոլոր վաստակը վաշխառուին է անցնելու, իւր գոր-
 ւերը, պարենեղէնը, հօտերը, մինչև անգամ վարելահօղը յա-
 ջորդաբար ընկնելու են օտարականի ձեռքը: Տեղական գրեթէ
 բոլոր արհեստները, բացի ոստայնանկութիւնից և թամբագոր-
 ծութիւնից՝ խլուել են նրա ձեռքից: Զրկուած ծովային վաճա-
 րականութեան որ և է մասնակցութիւնից, ձեռագործական (mo-
 nufacture) աշխատանքից, աստիճանաբար քշւում է նա ծովափից
 դէպի ներսերը, ստիպուած վերադառնալ նախնական ժամանա-
 կի թափառաշրջիկ կեանքին: Նրան թողել են երկրագործու-
 թիւնը, որպէս զի իբրեւ վարձկանի մշակել տան նրան իւր սեպ-

Հական հողը: Շուտով նրան կմնայ միմիայն կարաւաներին առաջնորդել և հօտեր արաժացնել արօտատեղիներում: Թուրքերը գրեթէ ամբողջովին արտաքսուած են յոնիական ափի կղզիներէ: Ծովափի մեծ քաղաքներում ուր երբեմն նրանք մեծամասնութիւնն էին, այժմս երկրորդ տեղն են բռնել: Զմիւռնիայում այդ թերակղզու ամենամեծ քաղաքում նրանք թւում են աւելի թոյլտուութեամբ ապրողներ, քան թէ տէրեր: Մինչև անգամ ներսի մի քանի քաղաքներում արդէն յունական տարրը հաւասարակշռում է թուրքականին: Շարժումն երևում է անդիմատրեի նման բարձրացող մակընթացութեան, և այդ թուրքերը իրենք էլ են հասկանում ինչպէս նաև յոյները: Շատուց է որ «Դուրս եւրոպայից» աղաղակը բարձրացաւ ոչ միայն օսմանլի կառավարիչների, այլ և թուրքական ազգի դէմ և յայտնի է որ այդ անգութ բաղձանքը արդէն մեծ մասամբ իրագործուած է: Հարիւրաւոր հազարներով յունական թեոպլիայից, Մակեդոնիայից, Թրակիայից, Բուլղարիայից թուրք գաղթականներ դիմեցին Փոքր Ասիայ ապաստանուելու, և այս փախստականները մնացորդներն են միայն այն թշուառների, որոնք ստիպուեցին թողնել հայրական տները: Եւքը շարունակում է և երբէք չէ դադարելու, մինչև որ ամբողջ ստորին Առլմելիան լեզուով, բարքով, սովորութիւններով եւրոպական չդառնայ: Բայց ահա թուրքերը վտանգուած են նաև Ասիայում: Մի նոր աղաղակ է բարձրանում՝ «Դուրս դէպի դափաստանները» և մարդ սարսափելով հարցնում է թէ արդեօք այս աղաղակն էլ է իրագործուելու: Զկայ արդեօք հաշտութեան հնարաւորութիւն կուտող ցեղերի միջև և անհրաժեշտ է միթէ որ քաղաքակրթութեան միութիւնը ձեռք բերուի ամբողջ ժողովուրդների զոհաբերութեամբ, այն էլ այնպիսի ժողովուրդների, որ նշանաւոր են իրենց բարձր բարոյական արժանաւորութիւններով, շիտակութեամբ, արժանապատուութեամբ, քաջութեամբ և համբերողութեամբ կրօնականում:

Յոյները, այս հարստահարուած ռայաների որդիքը, որ արդէն իրենք իրենց համարում են թերակղզու ապագայ տէրը, շատ

հաւանականաբար մեծամասնութեամբ յոնիացիների և ծովափի միւս յոյների սերունդն են, թէև խմբովին առած չեն կարող մաքրարիւն լինելու յաւակնութիւնն ունենալ: Զանազան ցեղի ժողովուրդների որ մտան յունական փոքրիկ տէրութիւնների ձեռքովութեան շրջանը և ուրիշները որ աւելի ուշ՝ հելլենացան բիւզանդական ազդեցութեան տակ, թողին բոլորն էլ հին յոյների հետ խառնուած սերունդ, և դրանց միաձուլումը կատարեալ եղաւ: Փոքր Ասիայում եղած յունական ազգութեան որոշիչ նշանը ոչ ցեղն է, ոչ լեզուն, այլ կրօնը իւր արտաքին ձևերով: Մի միլիոն հոգու չափ այս ազգութեան սահմանները նոյնն են օրթոդոքս հասարակութեան սահմանների հետ: Ինչպէս որ Քիօ կղզում և Էրիթրական թերակղզում շատ գիւղեր բնակուած են Պելոպոնէսից փախած օսմանցիների սերունդով, որ միայն յունարէն են խօսում, նոյնպէս էլ շատ և շատ յոյն հասարակութիւններ թուրք բարբառն են գործ ածում և հին յունարէն գրերով թուրքերէն են գրում ¹⁾: Այսպէս՝ Հերմուս և Կայիստրայի հովիտների բազմաթիւ գիւղերում յունարէնը նոր է սկսում խօսուիլ գաղութների հաստատուելու շնորհիւ: Մըտնելով աւելի խորը, նաւահանգիստներից մի քանի ժամ ճանապարհ հեռու, բազմաթիւ յոյն ժողովուրդներ կան, որ միմիայն թուրքերէն գիտեն: Գիւղերի անունները կարծեցնել է տալիս թէ մարգ. թուրքմէնների մէջ լինի. սակայն գտնւում են բուն «Ասիական յունաստանում»: Միւս կողմից՝ կան հելլենական ժողովուրդներ, որ հազիւ են փոփոխուել երկու հազար տարուց ի վեր: Այսպէս են Կարաթոս, Հռոգէս կղզիների բնակիչները, նաև մերձակայ կղզեակների և Կարիայի ծովափի բնիկները, ուր նախկին գորիական բարբառը թողել է բազմաթիւ բառեր: Արխիպելակի կղզիներում կան մինչև անգամ նախահելլենական հետքեր, այսպէս օրինակ՝ Կոս'ի և Մետիլինի'ի ներսերում միայն աղջիկներն իրաւունք ունին ծնողաց ժառանգու-

1) Th. Kotchy, Petermaun's Mittheilungen, IV, 1863. G. Perrot, արգէն յիշուած:

թեան յ՛րայ և ամուսնութեան առաջարկութիւնը կանանց կողմից է լինում: և երբ որ աւագ դուստրը ընտրել է արգէն իրեն ամուսին՝ ծնողները նրան են տալիս իրենց տունը ¹⁾:

Թերակղզու արմատում՝ Հայաստան սահմանների յ՛րայ, պահպանուել են յոյների մի քանի խմբեր, որ չեն անդամատուել ոչ քրդերից, ոչ հայերից և ոչ օսմանլիներից և խօսում են հին հելլենական լեզուով, լի այնպիսի հնաբանութիւններով, որ կորել են ծովափի այժմեան գործածական յունարէնի միջից: Այսպէս՝ Ֆարաշը կամ Ֆարազան, որ մի արծուի բուն է Զամանտիա—Վրի ընթացքի վերեւում՝ կապադովկիայի և Նիլիկիայի սահմանագծում մնացել է յունական, թէև չըջապատուած թուրքման ցեղերով: Ֆարազիոտները հպարտ են որ խօսում են ռոմացիք — ռուսումական (նոր-յունական) լեզուից աւելի մաքուր բարբառով և համարում են իրենց Պելոպոնեսից սերուած: Սակայն կարելի է ենթադրել որ հելլենական գաղութներին խառնուած լինին նախկին կապադովկացիների սերունդները՝ լինելով ենթարկուած յունական քաղաքակրթութեան, բայց ոչ մի ժողովրդական երգ, ոչ մի վաղնջական զրոյց հնարաւորութիւն չէ տալիս լուսաբանելու այս ծագման խնդիրները ²⁾:

Քանի որ Ֆարազիոտները քրդերի և աֆշարների աւագակութիւններից ստիպուած մնացին իբրև պաշարուած իրենց բարձր ամրոցում՝ անաղարտ պահպանեցին իրենց լեզուի ժառանգութիւնը, բայց սցսուհեաւ ազատ լինելով երկրի ամեն կողմերում երթեւեկել և կամ գաղթել ուրիշ գիւղեր, ցրուեցան նրանք կեդրոնական Անատոլիայում: Եթէ գպրոցները չվերականգնեն հաւասարակշռութիւնը՝ յունական լեզուին սպառնում է կորուստ Թերակղզու այս մասում: Կան գիւղեր որ երբեմն հելլենախօս էին, բայց ուր այժմ յունական երգերը կրկնում են միայն

1) Michaud et Poujoulat, Correspondance d'Orient.

2) Karolidis, Ճանապարհորդութիւն Կոմայում (նոր-յունարէն):

ծերունիներին, շատ ընտանիքներում մանուկներն այլ ևս չեն իմանում աղգային լեզուն ¹⁾։ Մինչև անգամ դարիս սկզբին եղան յունական գիւղեր, որ կորցնելով լեզուն կորցրին նաև իրենց կրօնը։ Պ. Կարոլիդեսը անցել է գիւղերով, որ երբեմն հելլենական բարբառին և դաւանութեանն էին պատկանում, իսկ այժմն մահմեդական են դարձել։ Հաւանական է որ այդպիսի կրօնափոխութիւններ տեղի են ունեցել և առաջ, թուրքական արշաւանքների ժամանակից սկսած։ Պ. Կարոլիդիսը հեռու չէ հաւատալուց, որ Կապագոյ/կիայի ափշարները, որ շատ են տարբերում պարսկաստանի ափշարներից, լինին սերուած երբեմն հելլենացած բնիկներից։ Սրանք թէև միւս մահմետականներից չեն զանազանում լեզուով, բայց իրենց բարձր և հազար ու մի մանրամասնութիւններով յիշեցնում են նախկին յոյներին։ Երկրի ներսի գիւղերում հելլենականութեան քայքայումը հաւանականաբար իւր լ'ախճանին է հասել։ որովհետև այն յոյները՝ որոնք պահպանել են իրենց անունը, պահել են նաև իրենց իրական կամ ենթադրական ծագման գիտակցութիւնը և պարծենում են դրանով։ Մանաւանդ որ այժմն էլ գտնւում են ուղղակի յարաբերութեան մէջ իրենց դրօն եղբայրների հետ, որ օգնութեան ձեռք են կարկառում նրանց՝ գոյութեան պատերազմում։

Այսպէս կամ այնպէս, յունական աղգութեան յառաջագիմութիւնը ծովափում այնպէս արագ է, որ քիչ է մնում մարդ հաշուէ յարաբերական կանոնով թէ քանի՞ տասնեակ տարիներում նախկին յունական Ասիան՝ մինչև բարձրաւանդակի սահմանները՝ լ'երստին տիրապետուած կլինի յոյներից, առանց արենհեղութեան, այլ աստիճանաբար մի ցեղի տեղը միւսը բռնելով։ Կրօնի անունը յառաջախաղաց յոյն հասարակութեան համար միայն արտաքին շրջանակն է և դաւանաբանական խնդիրների ծուլումը չէ այս տիրապետութեանց շարժառիթը։ Ընդհակառակն՝ փոքր Ասիայի

1) G. Perrot, Souvenirs d'un voyage dans l'Asie Mineure;—Karolidis, *Երևած*։

յոյները, որ հին ժամանակները կրում էին «քրիստոնեայ» ընդհանուր անունը, շատ սակաւ են յայտնի իրենց օրթոդոքսական ջերմեռանդութեամբ: Քահանաները շատ քիչ ազդեցութիւն ունին և՛ բացի գիւղերից, նրանցից խորհուրդ չեն հարցնում հասարակական քաղաքացիական խնդիրնում: Հելլենական հասարակութեանց միացնող կապը հայրենասիրութիւնն է: Նրանք իրենց համերաշխ են զգում Միջերկրականի աւազանի միւս յոյների հետ, առանց ուշք դարձնելու պայմանագրական սահմանների վրայ: Թէև աւելի Աթէնքին են յառուած նրանք քան թէ Կոստանդնուպօլսին, բայց պէտք է ասած որ նրանք հայրենիք են համարում ոչ թէ որ և է քաղաք, այլ այն շարժուն կոհակները, որ լուանում են Արխիպելակի կղզիները և Ալէքսանդրիացից մինչև Օդեսսա թրջում են յունական այնչափ գաղթատեղերի ծովափունքը: Անատոլիայի բոլոր հելլեններն էլ ներշնչուած են «մեծ գաղափարով» և ամենքն էլ գիտեն այդ գլուխ բերելու հնարը: Ո՛չ մի ժողովուրդ սրանցից լաւ չգիտէ առօրհօրեւ ապագան մանուկների կրթութեամբ, այս մասում սրանց նախաձեռնութիւնը հաւասարեում է մինչև ամբամ հայերի նախաձեռնութեանը: Իւրաքանչիւր քաղաքում մեծ գործը, ուսումնարանների գործն է: Վաճառականները աղբանքների արտածութեան գների վրայ խորհրդակցելուց յետոյ, վիճում են մանկադպրոցական մեթոդների վրայ, գնահատում են վարժապետների արժանիքը, խրախուսում են աշակերտների եռանդը: Երբ մի օտարական այցելում է նրանց, աճապարում են նրանք պատուել օտարականին ուսումնարանական հաստատութիւնների և մանկական ապագան արանների այցելութեամբ, խնդրում են: Նոյան հարցաքննել մանուկներին, յայտնել իւր կարծիքը դաստիարակութեան ամեն խնդիրների վրայ, որոնցից կախուած է իրենց ցեղի ապագան: Մի կէտ որին բոլոր յոյները համաձայն են, այդ այն է որ ամենից առաջ հարկաւոր է զարգացնել երիտասարդութեան մէջ ազգասիրութիւն և ազգային նախապատուութեան փառասիրութիւն: Բոլոր աշակերտներն էլ սովորում են հին յունարէնը և կարդում են դասական մատենագրերը՝ ծանօթանալու

Համար այն փառքի և մեծութեան ժամանակներին, երբ իրենց նախնիքը աշխարհի դաստիարակիչներն էին: Բոլորեքեանն էլ ուսումնասիրում են իրենց նոր պատմութիւնը և մանաւանդ Անկախութեան պատերազմների սխրագործութիւնները: Կառավարող թուրքերի հաճոյակատար աչքի առաջ՝ վառւում բորբոքւում են նրանք մի օր նոյն իսկ այդ թուրքին արտաքսելու մըտքովը: Հայրենիքը վերստին ձեռք բերելու գործը պատրաստւում է ուսումնարանների նստարանների վրայ: Այսպիսով կամաց կամաց, խաղաղ ճանապարհով կատարւում է քաղաքական յեղափոխութիւնը: Ուսումնարանները պահպանելու և ապահովելու համար, ուսումնարանները, որ ազգի յոյսն են, ոչ մի զոհողութեան առաջ չեն կանգ առնում հասարակութիւնները: Շատ հարուստներ իրենց կենդանութեան ժամանակ իրենց ծախսով շինում են միջնակարգ վարժարաններ և հայրենասէրների կտակում մատաղահաս հեղինակների կրթութեան գործը երբեք մոռացութեան չէ տրւում:

Այս աստիճանաբար կերպարանափոխութեան շարժումով յոյները արդէն տիրացել են՝ ի վնաս թուրքերի՝ բազմաթիւ արհեստների և ազատական կոչուած բոլոր արուեստներին: Քաղաքներում նրանք են բժիշկները, փաստաբանները, ուսուցիչները: Իրրեւ թարգման և հրապարակախօս միակ նրանք են Եւրոպացիներին տեղեկութիւն հաղորդողները և Արեւմուտքի հասարակական էարծիքը կազմողները: Ամեն փեշակում լաւագոյն գործաւորները նրանց ազգիցն են, իսկ նրանց բնակարաններում հէնց առաջին հայեցուածքից կարելի է նկատել, որ պահպանել են նրանք իրենց նախնիներից աւանդուած ձևերի կատարեալ չափակցութիւնն ու ներդաշնակութիւնը: Չնայած բարբարոսութեանց և հարստահարութեանց դարերին, որով անցել է այս ցեղը, նրանց արուեստագործութեան շատ արդիւնքները իրրեւ օրինակ կարող են ծառայել Եւրոպայի նոյնաման առարկաներին: Յունական տներում՝ որմերի, առաստաղի, յատակի տախտակամանները յարմարեցրած են զարմանալի ճշգրտեամբ և շոյում են մարդիս աչքը գոյների չափաւոր, ընտրողական հա-

կազրութեամբ և զրուագների ճաշակով: Զմիւռնիայի նաւահան-
գըստում՝ ամենանուաստ թիալարի նաւակը մի գլուխ — գոր-
ծոց է շէնքի ամրութեամբ, ձկների վայելչութեամբ և տմբողջ
շինուածքի յաջողակ բաժանումով: Միմիայն նաւացուկի շուր-
ջը ճոպանի պատուածքին նայելով իմացում է, որ նաւալարը
գեղարուեստագէտ ազգից է: Վախենալու է միայն որ փոփո-
խութեան սիրուց դրդուած՝ ընդօրինակելով Արեւմուտցիներին՝
չհեղուեն նրանք լաւ ճաշակից, ընդունելով օտար գործարանա-
շէն առարկաներ, որ շատ սոսոր են իրենց ունեցածից: Այսպէս
օրինակ՝ Ասիայի քաղաքներում յոյների մեծամասնութիւնը
հագնում է ֆրանսիական ձեւով, այն աննշան, անճաշակ, ան-
շնորհ զգեստները, որ պատրաստուում են Եւրոպայի արուեստա-
նոցներում՝ արտահանութեան համար: Կկարմրէին ամօթից եթէ
հագնէին ասեղնագործ թեկնոցակը (զպուռը), անդրաւարտիքն ու
գօտին, որ սակայն այնչափ շնորհք ու ազնւութիւն են տալիս
քայլուածքին: Կար ժամանակ որ յոյները գառապարտուած էին
կրելու միմիայն սև շորեր:

Բարձրագոյն կրթութեամբ, արհեստների և ազատական ար-
ուեստների իրենց ձեռքում ամփոփելով, հարստութեան տիրանա-
լով՝ յոյները հզօրապէս զինուած են իրենց՝ նախկին հարստահա-
րիչների դէմ: Նրանք սպառնում են թուրքին նաև իրենց ամենու-
րեքութեամբ: Ծովագնաց և ճանապարհորդող ինչպէս Հերոդոտի
ժամանակ՝ մեր օրուայ հելլէնը ամեն տեղ է, իւր գործունէու-
թեամբ արժէ տասը նստակեաց թուրք, որ իւր ծննդավայրից
դուրս է գալիս միայն ամարանոց՝ սարի յստակ օդը ծծելու:
Ասիայում բնակուող յոյներից շատերը եկած են Պէլոպոնէսից՝
մայր ցամաքի (Եւրոպական) Յունաստանից և կղզիներից: Հակա-
դարձաբար բազմաթիւ հելլեններ ասիական Յունիայից, Սև ծովի
ափերից և Կապադովկիայից գնում են բնակուելու իրենց Եւրո-
պայի եղբայրների մօտ: Այս յաճախակի ճանապարհորդութեանց
մայր ցամաքից մայր ցամաք բնտանեկան կապուկցութեանց, խնամու-
թեանց շնորհիւ, նաև թղթերի կեղծումով, որ հեշտութեամբ են
կատարում թուրք սլաշուօնեաները կաշառք առնելով, շատ զիւ-

րին է ասիական յոյնին դառնալ հելլենական հպատակ: Օժտուած այդ տիտղոսով, որ իրեն և իւրայիններին ազատ է կացուցանում թուրքիայի ուղղակի վարչութիւնից, նա վերագառնում է բարձրալիզ իւր ծննդեան հայրենիքը: Այսպիսով Զմիւռնիայում և ասիական ծովափի միւս քաղաքներում յունական հիւպատը իւր իրաւասութեան տակ ամբողջ ժողովուրդներ ունի: Ինչն թուրքական հողում հաստատուում են յունական գաղութներ, ունենալով անձնական ձեռներիցութեան հզօրութեան հետ միասին նաև քաղաքական անկախութեան անգնահատելի առաւելութիւնները:

Եւրոպայից փոքր Ասիայ եկած գաղթականներից մի մեծ թիւ կրօնով կապուած են յունական աշխարհի հետ և կամաց կամաց ձուլւում են նրա մէջ: Այսպէս են բուլղարները և վալախները, որ շատ շուտ սովորում են յունական լեզուն և գրեթէ բոլորն էլ երկրորդ սերնդում հելլեն են դարձած լինում իրենց բարքով: Այս նոր յոյներին աւելանում են մի ուրիշ ցեղի ներկայացուցիչներ, որոնց սպասելի չէր Անատոլիայում հանդիպել: Սրանք՝ մի քանի հարիւր ընտանիք ձկնորս կողաքներն են, որ հաստատուած են Կրզըլ-Իրմաքի և Եշիլ-Իրմաքի գելտայում, Մանիաս լճի մօտ և ստորին Կայիսդղայի վրայ, մերձ Եփեսոսին: Այս կողաքները Դանուբի կողաքների նման «հին հաւատացեալներ» են, որ ԺԸ դարի վերջերում խոյս տուին թագուհու հանած հալածանքներից: Բայց վերջին տասնեակ տարիներում եկաւոր գաղթականութեան մեծ հեղեղը չերբեզներինն էր: Չերբէզ ընդհանուր անուամբ հասկացւում են Կովկասից եկած բոլոր գաղթականները: Անշուշտ այս գաղթականները այնպիսիներից չեն, որոնց հետ յոյները կարողանային դիւրութեամբ հաշտուել: Բնական կլինէր այս լեռնացիներին բնակեցնել այնպիսի երկրում, որ շատ չտարբերուէր նրանց ծննդավայրից: Պոնտական լեռների Կիլիկեան Տաւրոսի, Լիկիայի Ակ-դաղի վերին հովիտները շատ յարմար կգային իրենց կլիմայով բերքերով: Այս տեղերում նրանք աւելի լաւ կգգային իրենց քան թէ դաշտավայրում, և այնչափ թշնամի էլ չէին վատտակել: Բայց թուրք կառաւարութիւնը երկնչում էր նրանց չափազանց անկախ

մնալուց, ուստի և զեռեղեց նրանց ցրուած խմբերով: Տեղաւորուելով մեծ մասամբ նախկին տէրերից՝ հելլեններից և թուրքերից խլուած հողերի վրայ, մինչև իսկ շրջակայ հասարակութեանց հաշուով թռչակաւորուած՝ չերբէզները ընդունուեցին ինչպէս յաւիրշտակիչներ և նրանց չներուեց այդ ինքնամուխ սպրդումը ուրիշի հողերի մէջ: Տգէտ երկրի լեզուին, արհամարհելով և չկամենալով գոնէ սուլորել, միշտ գոռոզ լռակեաց՝ այս նորեկները չփոխեցին նաև իրենց աւագակային բարքը վերահաստատուելով այս իրենց ասպնջականութիւն տուող երկրում:

Ձիերի գողութիւնները, մինչև անգամ մատաղահաս աղջիկներին առւանգութիւնները շատացան նրանց գալստեամբ, ուստի և նրանց վրայ էլ կասկածեցին: Չերբէզը ալքատիցն էլ է գողանում այս է ընդհանուր աղաղակը Փոքր Ասիայում: Բոլորեքեան միացան նրաց դէմ: Պատերազմն սկսուեց այդ օտարամուտների դէմ մանաւանդ յոյն գիւղերում, որոնց գանգատները լսելի լինելու նոյն բախտը չունէին ինչ որ թուրքերին: Շատ գաւառներում արեան օրէնքն է տիրում սահմանակից հասարակութեանց միջև: Երբ պատահում է որ մի չերբէզ մնորւում է թշնամու հողի սահմաններում, նա անհետանում է ոտով գլխով, առանց որ հնար լինի որ և է տեղեկութիւն կամ բացատրութիւն ստանալ: Կովկասի այս գաղթականները լինելով սակաւաթիւ շատ տեղերում ստիպուեցան անհաւասար կռուից յետ քաշուել և որոնել ապաստարան մի այլ՝ նուազ բնակուած տեղում: Մի քանի տեղերում էլ, մասնաւորապէս հիկոմիդիայի մօտերում, յաջողեցրին նրանք իրենց հարեաններին արտաքսել: Սակայն կան և այնպիսի չերբէզ գիւղեր, որոնց բնակիչները ունենալով բաւարար հող և անասուն խաղաղութեամբ են ապրում իրենց դրացիների հետ և կամաց կամաց յարմարւում են այս նոր միջավայրին: Մէանգրի վերին հովտում մի քանի կովկասեան գաղութներ կարող էին իրրւ օրինակ ծառայել շրջակայքի թուրքերին իրենց դաշտերի լաւ մշակութեամբ և ոռոգման ջրանցքներով: Բնիկները Աբիազներից միայն այնչափ գանգատուելու տեղիք չունին:

Կար ժամանակ որ Փոքր Ասիայի վաճառականութիւնը մեծ մա-

սամբ օտարականների ձեռքումն էր: Այդ օտարականները գրեթէ բոլորն էլ լատին կաթողիկոսներ էին, հաստատուած Զմիւռնիայում և ծովափի միւս քաղաքներում: Դրանք հաւաքական անունով կոչւում են Վեանդացիք: Դեռ քանի որ յունաց ազգութիւնը չէր արթնացած նրանք էին միակ միջնորդը Անատոլիայի թուրքերի և Արեւմուտքի նաւահանգիստների միջև, բայց հեղինակների հետզհետէ յաջող գործունէութիւնը և շոգենաւերի ուղղակի վաճառականութեանը տուած դիւրութիւնները նշանաւոր կերպով նուազեցրին Վեանդացիների ազդեցութիւնը: Դրանց մեծամասնութիւնը այս երկրում հաստատուած են բաղմամբիւ սերունդներից իվեր, մի խառնարիւն ցեղ են, նրանցից շատերը կիսատ-պւատ գիտեն այն ազգի լեզուն, որին պատկանում են իրենց վկայաթղթերով: Բայց միշտ դիմում են հիւպատոսի իրաւասութեանը և արտօնութիւն ունին թուրքական իրաւասութեան չենթարկուելու: Արանցից են գրեթէ մշտապէս ընտրւում հիւպատոսների գործաւարները և օտար դեսպանների պաշտօնատների պաշտօնեաները: Անկասկած դրանք ուշ թէ շուտ անհետանալու են իբրեւ առանձին դասակարգ, ոմանք ձուլուելով տեղական ժողովրդի հետ ուրիշները վերադառնալով այն ազգի ծոցը որից ծագել են: Դասակարգի կորչելուց շատ առաջ անհետանալու է նրա աղջատ բարբառը «ֆրանկական լեզուն», որ ծնունդ է առել Վեանդացիների Արեւելքի նաւահանգիստների բաղմացեղ բնիկների հետ ունեցած առւտրական յարաբերութիւններից: Այս գոհհիկ բարբառը բաղկացած է մի քանի հարիւր բառից, որ առանց հոլովման և խոնարհման դարսւում են միմեանց վրայ: Մագումով իտալական է, որովհետեւ այս բարբառով խօսողների մեծամասնութիւնը իտալական ծագումն ունին, բայց պարունակում է նաեւ Պրովանսալ սպանական ֆրանսական բառեր, այլ և տեղական՝ յունական և թուրքական առւտրական առարկաների անուններ: Կարելի է ասել որ այդ կոպտատարազ բառերի խմբաւորութիւնը, որ կոչւում է ֆրանկ լեզու, գոյութիւն չունի այլ ևս: Նրան փոխարինել են արդէն իտալական մի գաւառաբարբառ և ֆրանսերէն լեզուն: Մի ուրիշ Վեանդական բարբառ էլ կորչելու վրայ է: Այդ՝ սպա-

նիդ կոչուած կամ հին սպանական բարբառն է՝ որ գործ են ածում Սպանիայից արտաքսուած հրէաների սերունդը՝ խառնելով նրա հետ եբրայական բառեր, և որ դժուարութեամբ կհասկացուի կաստեղացիներից։ Կամայ կամայ կրթութիւնը տաւ բարբառները փոխարինում է քաղաքակիրթ լեզուներով։ Զարմանքով և բերկրութեամբ Զմիւռնիա իջնող Վրանսիացին կլսէ ամեն տեղ իւր լեզուի հնչիւնները՝ որ ընդունուած է կրթուած մարդկանցից իբրև հասարակաց լեզու և որը արտասանում են նրանք զարմանալի պարզութեամբ։ Վրական Վրանսերէնն է դարձել թէ հայերի և թէ հրէաների, այլ և յոյների և Վեանդացիների համար ներկայիս «Վրանկ լեզուն»։

Իւր աշխարհագրութեամբ, իւր բնակիչներով, իւր պատմութեամբ լինելով միանգամայն թէ ասիական և թէ եւրոպական երկիր՝ Անատոլիան իւր սոցիալական և քաղաքական վիճակով ներկայացնում է կրկին շարժում՝ քայքայման և յառաջադիմութեան, որ և անխուսափելի յեղափոխութեան նախերգանքն են։ Յոյները աճում են, թուրքերը նուազում։ Ժովափի քաղաքները լցում են բնակիչներով, ներսիները ամայանում։ Արգի արուեստագիտութիւնը ներկայացուած է Զմիւռնիայում իւր ամենահոյակապ երկերով, մինչդեռ այդ քաղաքի նոյն իսկ մերձակայքում վրանները խիած բնակւում են կեդրոնական Ասիայի ամենախեղճ կիրգիզներից ոչ պակաս աղքատ և ամեն յարմարութիւններից — կոնֆորտից զուրկ ցեղեր։ Ծովեզերքում կան գաւառներ որ մշակուած են նոյն հոգատարութեամբ ինչպէս արեւմտեան եւրոպայի գաշտերը, մինչդեռ ոչ հեռուն աւազակների երկիւղից թափուր և անմշակ են մնում ամբողջ հողեր և գիւղեր։ Կայ այնպիսի քաղաք՝ նոյն իսկ ծովափի մօտ, որ կարծես սլաշարուած լինի աւազակներից և մեծատունները — քաղաքի երևելիքը հազիւ համարձակում են դուրսը ոտք դնել բազմաթիւ զինուած պահապանների ուղեկցութեամբ։ Կազմակերպւում են ահագին կալուածքներ վերածելով ամբողջ ժողովուրդներ ոքոզուած ճորտութեան։ Սարսափելի սուլեր, ինչպէս այդ պատահեց 1874-ին և 1878-ին, անմարդաբնակ են դարձնում ամբողջ գաւառներ։ Երկ-

րի ներսում կարելի է ամբողջ օրեր արշաւել առանց հանդիպելու մարդկային որ և է հետքի, բացի գերեզմանների հողակոյտերից և հռոմէական համ հելլենական աւերակներից: Սակայն վաճառականութիւնը՝ արուեստագիտութեան և երկրագործութեան գործունէութեան այդ նշանացոյցը, տարէցտարի աճում է: Եթէ Ասիական թուրքիան կորցրեց իւր տորոնի արտահանութիւնը, եթէ շերամի բոժոժի հիւանդութիւնը պակասացրեց հում ապրեշուծի արդիւնաբերութիւնը, սակայն նա առաջուանից աւելի բամբակ, օպիում և խախող է արտահանում: Միայն ջմիւռնիայի հրապարակը այժմս աւելի մեծ արտածութեան առևտուր ունի, քան թէ ամբողջ Անատոլիան դարիս սկզբին: Հաւանական է որ ամբողջումին առած յառաջագիմութիւն կայ: Բոլոր ընդհարուող տարրերի ընդհանուր արտադրեալը ցոյց է տալիս թէ ժողովրդի և թէ նրա բարեկեցութեան աճումը:

Անատոլիայի երկու կիսի, այն է՝ ծովափի, որ ձգտում է եւրոպական դառնալ և բարձրաւանդակի՝ որ դեռ ևս պատկանում է կեդրոնական Ասիային, միջև եղած հակադրութիւնը կամաց կամաց մեղմանալու է անշուշտ մօտակայ ապագայում: Թերակղզին չունի բնաւ աշխարհագրական միութիւն, որոհուած լինելով խոտորագնաց հովիտների, որ խոնարհուած են դէպի տարբեր ծովեր և անջատուած են միմեանցից արտահանութիւնից զուրկ գոգաւորութիւններով: Բայց բնութեան զլացած այս միութիւնը մարդն է սկսում տալ նրան: Հաղորդակցութեանց ճանապարհներով դիւրացած վաճառականութիւնը հարթում է նախնական խոչընդոտները, ջնջում է ջրբաժան կատարների, լեռների գահալէժների հնումը պատմութեան ընթացքի վրայ ունեցած վճռական ազդեցութիւնը և թուլացնում է կամաց կամաց այն կապերը, որով անբաժան կապուած էին ժողովուրդները իրենց ծննդավայրի հողի հետ: Երկաթուղիների կառքերը արդէն մրցում են փոքր Ասիայում կարաւանների ճանապարհն անցնող 160000 բեռնակիր ուղտերի հետ: Հէնց որ Անատոլիայի ներսը այնպէս դիւրամատոյց դառնայ ինչպէս Եւրոպայի և Ամե-

բիկայի երկաթուղի ունեցող երկիրները, այն ժամանակ կլերանայ միաձև բարձրաւանդակները ատամնաձև ծովափից բաժանող անջրպետը: Աստիճանաբար զրսի ազդեցութիւնը կզգացուի մինչև անգամ եուրուկների թափառած բարձրանիստ արօտատեղիներում: Փոքր Ասիայի նոյն իսկ ձևը ենթարկելու է նրան եւրոպական ձեռնարկութեանց: Երեք կողմից նա ողողւում է ծովով: Ուստի զարձած Բաթումից մինչև անգլիական դարձած կղզու (Կիպրոս) հանդիպակաց Մերսինա քաղաքը բոլոր նաւահանգիստները մի մի յարձակման կէտեր են: Վերջապէս՝ Անատոլիան իւր մայրցամաքային կողմով, որ երբեմն ազատ յարաբերութեան մէջ էր մարական լեռների քուրդ, թուրք, թուրքմէն ցեղերի հետ, այժմն սահմանակից է մի եւրոպական տէրութեան, որ պաշարել է նրան քամակից: Այս կողմից էլ ճանապարհների ցանցը աճելու է արագութեամբ:

Աստիճանաբար կերպարանափոխութեան գործում ձեռներիցութիւնը պատկանում է «Անհաւատ» Զմիւռնիային (գեաւուր իզմիր) և ոչ թէ Ստամբուլին: Բնական է որ Կոստանդնուպոլսի օսմանցիները ակամայ են զբաղւում այն հասարակական շինութիւններով, որ օտարներին են մնալու ժառանգութիւն: Այնքան ճարտարապետներ առաջարկեցին Սկիւտարում սկսուող երկաթուղին երկարացնել և հասցնել մինչև Բաղդադ, սակայն դեռ մինչև այսօր էլ նա մինչև անգամ չէ մտած Սակարիայի հովիտը, որ Վոսիփորի գրեթէ արուարձանների մասն է կազմում՝ օրական պաշարեղէնի մատակարարութեամբ: Բայց ասիական Յոնիայի մայրաքաղաքը, ուր չնայած քաղաքական կեղծիք են (Ֆեկցիա) հեգեմոնիան պատկանում է իրապէս յոյներին և Արևմուտցիներին, ունի արդէն երկաթուղիների ամբողջ մի ցանց, որ ձգւում է մինչև Հերմուսի, Կայիստրայի և Մէանգրի հովիտները: Մի կողմից էլ աշխատանքը շարունակւում է դէպի բարձրաւանդակը, ուր հասնելը դժուար չէ զառիւլայրերի փոքր շէղութեան պատճառով: Նոյն իսկ բարձր տափաստաններում, ուր հազիւ են պատահում քաղաքներ, երկաթուղու համար առեւտրի նիւթ կայ: Փռիւգիայի և Լիկաօնիայի լճերի ափերում բազմա-

թիւ են քիմիական գոյացութիւնները, աղեր, ալբորակներ և բորակներ: Սակայն այս գծերը, որ շատ օգտակար են ներսի արուեստագիտութեան զարգացմանը, միայն երկրորդական նշանակութիւն կարող են ունենալ միջազգային վաճառականութեան համար: Եւրոպան և Հնդկաստանը միացնող մեծ անկիւնագծային ճանապարհը անսպասելի պէտք է կոստանդնուպոլսով անցնի:

Արտաքուստ ինչպէս էլ թուի, սակայն անգլիացիք՝ Հնդկաստանի տէրերը, ոչ մի շահ չունին շինելու այս ուղղաձիգ գիծը, որ անցնելու է հրետամրոցներով զինուած մի նեղուցով, որին իրենք չեն տիրում: Այս ճանապարհի բացումը իբրև անմիջական հետեւանք ունենալու է այն՝ որ միջին Եւրոպայի ազգերը ձեռք են բերելու առաջնութիւն Արևելքի վաճառականութեան մէջ: Մեծ բրիտանիան լինելով ծովային ճանապարհների իշխող ոչ մի օգուտ չունէր բարեյուսոյ հրուանդանից զատ ուրիշ ճանապարհ բանալուց: Ուստի և նա դիմադրեց Սուէզեան ջրանցքի բացմանը, որովհետև այդ միմիայն իրեն չէր ծառայելու: Նմանապէս էլ նա խանգարելու է կոստանդնուպոլսից դէպի բաղդադ երկաթուղու շինութեան ամեն մի ձեռնարկութեանը: Առաջուց նա նպաստելու է այն գծի շինութեանը, որ ձգուելու է Կիպրոսին հանդիպակաց Միջերկրականի նաւահանգիստների մէկից մինչև Պարսկական ծոցը, որ մի փակուած ծով է իւր նաւատորմի իշխողութեան տակ: Նա աշխատելու է նոյնպէս, որ այդ գիծը բաժանուած լինի հայկական բարձրալանդակներից Եփրատի ընթացքով, որովհետև Կովկասի և Անգի-Կովկասի տիրապետողների զինուորական գերակշռութիւնը այնչափ հաստատուն է, որ օսմանցիները այսուհետև նոյն խսկ Անգլիայի օգնականութեամբ չպիտի կարողանան փակել ճանապարհը Ռուսների առաջ, եթէ սրանք բարեհաճեն մի օր իրենց ունեցածին աւելացնել նաև Տաւրոսն ու Անտի-Տաւրոսն:

Այսպէս ուրեմն՝ փոքր Ասիայի առևտրական և արուեստագիտական տիրապետումը մեծամեծ հետեւանքներ է ունենալու աշխարհի քաղաքագիտական հաւասարակշռութեան վերաբերու

թեամբ: Բայց կարելի է արդեօք գուշակել թէ այդ ինչ հետեանքներ է ունենալու նաև թերակղզու բնակիչների համար: Կարելի է ասել որ կառավարչական տեսակէտից Անատոլիայի բազաքական միութիւնը արդէն իրողութիւն է: Սուլթանի իշխանութիւնը այդ տեղում աւելի լաւ է հաստատուած քան երբ և իցէ: Ամենուրեք աւատական կամ գրեթէ անկախ Դէրէ Բէյերէ — «Հովտապետների» իշխանութիւնը ջնջուած է արդէն: Մնացել են միմիայն տեղ տեղ լեռների բարձրութեանց վրայ պահպանուած ինքնավար հասարակապետութեանց հետքերը: Բոլոր վիլայէթներում վարչական կազմակերպութիւնը նոյնն է: Բայց այս միաձեւութիւնը մի արտաքին երևոյթ է միայն, անատոլական «ազգերը» այսուամենայնիւ մնում են միշտ բաժան բաժան: Գեռ աւելի է՝ հաղորդակցութեանց տճող դիւրութիւնները աւելացնելու են նաև միմեանց ըմբոստ կամ կատարելապէս հակառակ շահեր ունեցող ժողովուրդների ընդհարումը: Ծովափի գործունեայ և ձեռնարկող յոյները այլ ևս միմիայն խեղճացած թուրքերի զրկեցները չեն: Նրանք ընդհարում են արդէն նաև ներսի թուրքմանների հետ, որ երիտասարդական եռանդով լի են, քուրդերի հետ, որ իրանական յատկութեանց տէր են, ունին բանիմացութիւն և ձկունութիւն, հայերի հետ որ աշխատասէր են և տոկուն: Փոքր Ասիայում չկայ մի քաղաք որ չորս հինգ «ազգութիւն» չունենայ: Կան այնպիսիները, որ տասներկուսը տասնհինգը ունին և իւրաքանչիւրը այս ազգութիւններից իրենց ծննդավայր քաղաքից դուրս են փնտռում հայրենակիցներ և կրօնակիցներ: Միևնոյն քաղաքի բնակիչները իրենց տարբեր ծագմանը գիտակից, անջատուած են միմեանցից ատելութեամբ և աւանդական ոսոխութեամբ իրար չեն համարում երբէք համաքաղաքացի: Ինչպէս է կատարուելու արդեօք այս տարբեր տարրերի միացումը եւրոպական աշխարհի հետ: Անշուշտ Փոքր Ասիայում պակաս չեն լայն հայեցակէտով մարդիկ, որ հասկանում են արեւելեան ազգութիւնների հաւասար իրաւունքներ ունենալը և սրտանց ցանկանում են Տաւրոսի և Արարատի ժողովուրդների ապագայ դաշնակցութիւնը, սակայն անցողական պատմութիւնը շատ դաժանելի է լինելու: Նախկին Եւրոպական

Թուրքիայի կերպարանափոխութեան ընթերականերս կարող ենք արդեօք յուսալ որ գտնէ Ասիական Թուրքիայի կերպարանափոխութիւնը կատարուի առանց արիւնհեղութեանց և աշխարհաւեր գաղթականութեանց:

ՄԻԱԲԱՆ.

(Կը շարունակուի)